

Зараждане на икономическата мисъл

Понятието икономика има древногръцки произход от думите “ойкос” (дом, стопанство) и “номос” (закон), което в буквален смисъл означава стопанство, управлявано в съответствие с приети закони, правила. Днес, това понятие се използва най-малко в две значения – *първо*, за икономиката, като стопанство в широкия смисъл на тази дума, т.е. съвкупността от всички средства, предмети, вещи, носители на материалния и духовния свят, използвани от хората за удовлетворяване на техните потребности и *второ*, за икономиката, като наука, съвкупност от знания за стопанството и свързаните с него дейности на хората, за използваните разнообразни и често ограничени ресурси с цел задоволяване потребностите на хората и обществото, за отношенията между тях в процеса на стопанската дейност.

За да бъдат терминологично разделени тези две значения, преди всичко в англоезичната литература, се използват понятията “икономика” и “икономикс” - *първото* в смисъла на стопанство, т.е. икономика в нейното непосредствено, натурално проявление, а *второто* – като икономическа наука, а по-точно като икономическа теория. В българската лексика в повечето случаи се приема, че е по-подходяща замяната на англоезичното понятие “икономикс” със словосъчетанието “икономическа теория”

Най-древните документи, в които са фиксирани правила и норми за икономическото поведение на гражданите, за отношенията между тях и държавата, между робите и господарите, за паричните отношения, могат да се смятат приеманите закони. Първите закони, възникнали в държавите от Далечния Изток, се отнасят към 20-ти век пр.н.е. В тях се описват икономическите правила и норми на робовладелските отношения и паричното обръщение, арендуването на земята, арендата, заплащането на труда на наемните работници в натурални продукти и сребро. Древнокитайският философ Конфуций (551 – 479 пр. н.е.) излага стройни възгледи за умствения и физическия труд, за отношенията между робовладелци и роби. Други китайски учени изказват съображения за поземления данък и митата.

В Древна Гърция и Рим икономическите възгледи се задълбочават и систематизират, приемайки научен облик. Известните гръцки философи Ксенофонт (430-355г пр.н.е.), Платон (428-348г пр.н.е.) и Аристотел (384-322г пр.н.е.) с основание могат да се смятат за първите учени икономисти. В изследванията на Ксенофонт икономиката се подразделя на отрасли – селско стопанство, занаятчийство, търговия и се изказват мисли за разделението на труда. Платон развива представите за разделението на труда и изказва редица съображения за специализацията на труда и особеностите на различните видове трудова дейност. Аристотел разглежда икономиката като съвкупност от някакви универсални правила за водене на стопанството, които, като се следват, може да се стигне до умножаване на богатствата. Той предлага ново научно направление “хрематистика”, т.е. изкуството да се правят пари. В рамките на “хрематистиката” Аристотел разглежда такива явления като парите и техните функции, цените на стоките и ценообразуването, капитала като пари, носещи допълнителни пари.

Учени, писатели и политически дейци в Древен Рим (Варон, Катон, Цицерон, Плиний Старши) също отделят голямо внимание на икономическите проблеми, особено свързаните с организацията на селското стопанство, на труда на робите, на поземлената собственост. А дванадесеттомното съчинение на римския писател и агроном Колумели (123–79г пр.н.е.) “За селското стопанство” се определя като селскостопанска енциклопедия на древността.

Първото хилядолетие на новата ера се характеризира, преди всичко, с прехода от робовладелчески строй към феодализъм и от езичество към монотеизъм. В този период не настъпват революционни изменения в икономическите възгледи и зараждането на принципно нови икономически теории. Главното в движението на икономическата мисъл се свежда до прехода от оправдаването на робството към неговото осъждане. Най-силно влияние върху икономическите възгледи оказва църквата. Отрицателното отношение в обществото към робовладелческата система се обуславя, преди всичко, поради ниската ефективност на

робския труд, но в значителна степен и от религиозните възгледи и отношение към робството. В Библията, Евангелието, Корана и свещените книги на други вероучения се съдържат идеи и за икономическото поведение.

До епохата на Възраждането в европейската култура широко доминира представата за героя-завоевател, като въплъщение на всякакви добродетели и идеал за подражание. Набезите на чужда територия, а дори и в своята собствена, и грабежите, според морала на това време, се разглеждат като напълно приемлив и законен начин за забогатяване. Тази традиция, произлязла от античността, успешно се проявява и в средните векове.

Епохата на Възраждането поражда нови подходи към много социално-културни процеси, в това число и към представите за богатството и източниците за неговия произход. Променят се и социалните идеали. Герой на новото време вече не е войнът-завоевател, а успелият търговец, занаятчия, художник и т.н. Теоретичните възгледи, които обосновават тези промени в общественото съзнание, получават названието *меркантилизъм*. Самото понятие “меркантилизъм” (от италианското *mercante* – търговец) се въвежда в лексиката през 18-ти век от английския икономист Адам Смит. Неговата същност се разкрива в трудовете на англичаните Уилям Стафорд и Томас Ман, французина Антоан Монкретиен, шотландеца Джон Ло и италианците Гаспар Скаруфи и Антонио Джевонезе.

Меркантилизмът като специализирана част на общественото съзнание през тази епоха отразява новите стереотипи в мисленето, фиксиращи парите като главен и дори единствен компонент на материално благополучие и богатство.

Ранният меркантилизъм възниква до епохата на Великите географски открития и негова централна идея става положителният *паричен баланс*. В Европа, преди всичко чрез Испания, нахлуват евтино злато и сребро. Но колкото повече паричен метал се появявал на пазара, толкова повече се обезценявали парите. Този процес съществено засилва икономическите позиции на производителите и отслабва тези на царедворците и военното съсловие, чиито доходи се формират от заплати във вид на обезценяващи се пари.

Късният меркантилизъм издига идеята за *търговския баланс*, в основата на който се поставят съображения от стопански характер. Смята се, че държавата става толкова по-богата, колкото е по-голяма разликата между стойността на изнесените и внесените стоки.

Като цяло меркантилистката политика се оказва достатъчно продуктивна за много страни, но постепенно поражда сериозна конфронтация между конкуриращите се страни на външния пазар и води до взаимни ограничения в търговията.

Като естествена реакция на недостатъците на меркантилизма се появяват възгледите на *физиократите*, които разглеждат като богатство не парите, а “произведенията на земята”. Според тях, богатството на нацията нараства в този случай, когато съществува и постоянно се възпроизвежда разликата между продукцията, която се произвежда в селското стопанство и продукцията, която е използвана за производството на тази продукция в продължение на една година, т.е. така наричаната поземлена рента в натурална форма. Основателят на физиократизма (властта на природата) Франсоа Кене (1694-1774г) нарича тази разлика “чист продукт” и определя като единствена “производителна класа” в обществото земеделците. Съставна част на икономическата теория на физиократите става идеята за ненамеса на държавата в естествения ход на икономическия живот. Според Кене държавата следва да изработи такива закони, които да съответстват на “естествените закони” на природата и с това икономическите функции на държавата следва да се смятат за изчерпани.

Зрелият етап в развитието на икономическата мисъл започва с възгледите на *класическата политическа икономия*, чиито постижения не са загубили своята значимост и днес.

Най-великата заслуга на “класиците” е в това, че поставят в центъра на икономиката и икономическите изследвания *труда* като съзидателна сила и стойност, като въплъщение на ценността. По този начин те поставят началото на развитието на *трудова теория за стойността*. Класическата школа става родоначалник и на идеята за икономическата свобода и либералното направление в икономиката. Нейните представители изработват

научните представи за принадлежната стойност, печалбата, данъците, поземлената рента. В недрата на класическата школа, по своята същност, се заражда икономическата наука. Нейни най-видни основоположници и представители стават Уилям Пети (1623-1678г), Адам Смит (1723-1790г), Давид Рикардо(1772-1823), Томас Малтус (1766-1834), Джон Стюарт Мил (1806-1873).

Адам Смит разглежда икономическата наука като учение за богатството и начините за неговото увеличаване. В своя фундаментален труд “Изследване на природата и причините за богатството на народите” той изхожда от тезата, че богатството на нацията е въплътено в продукцията, която е на разположение на народа, населяващ дадената страна. Колкото по-голямо е съотношението продукция/численост на населението, толкова по-голямо е равнището на материалното богатство. Това съотношение той вижда като функция от два фактора – производителността на труда и пропорцията на разделението на обществото на производители и непроизводители. Смит е привърженик на механизма на пазарното саморегулиране на основата на свободните цени, формиращи се в зависимост от търсенето и предлагането.

Давид Рикардо, разработва принципите на “сравнителните предимства”, които стават теоретична основа на политиката за свободната търговия, изхождайки от трудовата теория за стойността и общите концепции на класическия анализ. Тя в нейния съвременен вариант се използва за обосноваване на така наричаната политика на “отворената икономика”. Общият смисъл на тази концепция се свежда до постановката, че, ако правителствата на различните страни не налагат ограничения във външната търговия помежду си, икономиката на всяка страна ще започне да се специализира в производството на такива стоки, които се произвеждат при най-висока производителност на труда, т.е. при най-малък разход на работно време.

Своеобразен принос в икономическата наука има англичанинът Томас Малтус със своя трактат “Опит за закон за народонаселението”(1798г). Дискусиите във връзка с него продължават и в наши дни, като едни го определят като “гениално предвиждане”, а други – като “антинаучни измислици”. Малтус става известен с това, че първи атакува широко разпространената теза, че чрез социални реформи човешкото общество може да бъде усъвършенствано. Неговата гледна точка е, че съществува противоречие между “инстинкта за продължаване на рода” и ограничеността на земята, годна за селскостопанско производство. Инстинктът води човечеството до размножаване с много висока скорост – “в геометрична прогресия”, а земеделието е способно да произвежда хранителни продукти с по-малка скорост – “в аритметична прогресия”. Поради това Малтус вижда причината за бедността в съотношението между темповете на прираста на населението и темповете на прираста на жизнените блага. Относително ниските темпове на прираста на хранителните продукти той свързва с действието на закона за намаляващото плодородие на почвата. По този начин природата, надарявайки хората със способността за безгранично размножаване, чрез икономически процеси налага на човешкия род ограничителни фактори, които регулират увеличаването на неговата численост. В тази връзка намаляването на раждаемостта и ръста на смъртността, в крайна сметка, се определят от ограничеността на средствата за съществуване. При такава трактовка на проблемите се правят съвършено различни изводи – от разглеждането им като човеконенавистническа теория, която оправдава нищетата и войните, до определянето им като теоретични основи на политиката за “планиране на семействата”, която в последните години се използва в много държави. Малтус подчертава, че е необходимо човек сам да се грижи за себе си и изцяло да отговаря за своята непредвидливост.

Във втората половина на 19-ти век единният поток на икономическата теория се разделя на два самостоятелни потока. Единият получава названието *марксизъм*, а другият – *маржинална школа*, която след това се превръща в неокласическа школа.

Социалистически и комунистически идеи се появяват в общественото съзнание още през 16-ти век. Но най-благоприятна почва за тяхното развитие се създава в края на 18-ти и

началото на 19-ти век, когато в най-голяма степен се проявяват такива негативни черти на формиралата се капиталистическа икономическа система, като задълбочаване на частната собственост и натрупване на капитала в ръцете на единици, поляризация на богатството и бедствено положение на преобладаващата част от наемните работници. Всичко това предизвиква критични оценки за съществуващата капиталистическа система. Като не виждат по какъв начин могат да се усъвършенстват формиралите се икономически отношения, разглеждани като несправедливи, много от известните мислители стават радатели за изграждане на утопични общественно-политически и икономически системи, основани на принципите на колективизма, справедливостта, равенството, братството. Техните възгледи, обаче, се оказват лишени от всякаква икономическа логика. Това в повечето случаи се оказват мечти и разсъждения на философи, ръководени от добри намерения и идеализирани представи за обществените отношения. Едни от най-видните представители на утопичния социализъм са Томас Мор, Томазо Кампанела, Жан-Жак Русо, Жан Сисмонди, Клод Сен-Симон, Шарл Фурие, Робърт Оуен. Всички те предричали гибелта на капитализма и настоявали за промяна на обществената система в името на създаването на нова обществена формация, която Сен-Симон нарича индустриализъм, Фурие – хармония, а Оуен – комунизъм.

Отчитайки слабостите на утопичния социализъм, други привърженици на социалистическите идеи правят опити да ги поставят върху по-солидна основа. С решаването на тази историческа задача се заемат немските учени Карл Маркс (1818-1883г) и Фридрих Енгелс (1820-1895г), които разработват собствена система от икономически възгледи. Тя се основава на трудовата теория за стойността и възгледите на класическата школа, като Маркс съществено променя много от техните постановки. Най-всеобхватно неговата икономическа теория е изложена във фундаменталния му труд “Капиталът”, чийто първи том се появява през 1867г, а останалите два – след неговата смърт.

Основно място в това научно направление заема учението за принадлежната стойност, като паричен еквивалент на не заплатения труд на наемните работници. Печалбата на частните предприемачи се разглежда като не заплатен труд. С помощта на теорията за принадлежната стойност марксизмът обосновава и абсолютизира непримиримостта на класовата икономическа и политическа борба между частните предприемачи и наемните работници. Тази борба, според него, следва да завърши с установяване диктатура на пролетариата и построяване на ново общество, в което няма да има частно предприемачество. И това, както е известно, на практика се претворяваше в живота в някои държави в течение на редица десетилетия.

В исторически план, след Маркс, толкова много и така разнообразно се тълкуват неговите възгледи, че много често е трудно да се разграничат собствените му възгледи от тези на неговите интерпретатори. Освен това, Маркс създава идейна система, обхващаща всички социални науки. По тази причина в чисто икономическия компонент на неговата система са скрити философски, социологически и исторически идеи. В тези страни, в които беше направен опит да се реализира марксистката икономическа система, отношението към Маркс и неговата теория в голяма степен не се интерпретираше еднозначно. По-често то се определяше не от същността на неговата теория, а от това, как нейното “реализиране” може да влияе върху съдбите на хората. От друга страна факт е и това, че не всичко в страните от бившата “социалистическа система”, което се приписваше на Маркс, кореспондираше с марксизма. Но в крайна сметка, сред теоретичните от 19-ти век, по дълбочината на анализа на икономическите проблеми, Маркс едва ли има конкуренти, което днес се признава от преобладаващата част от икономистите в целия свят.

Успоредно с трудовата теория за стойността се появява *школата на маржинализма* (от френското *marginal* – край, предел). Принципът за пределното или безкрайно малкото нарастване се взимат от математиката и се разпространява в икономическата наука. Това веднага предизвиква появата на теорията за пределната полезност и нейното противопоставяне на трудовата теория за стойността. Представителите на тази школа

изхождат от разбирането, че стойността на стоките се установява не в производството, а едва в процеса на размяната. Следователно, цената, за която ще бъде продадена дадена стока от продавача, зависи от сумата, която е склонен да даде купувача. По този начин, ценността на стоката се определя не от количеството труд, изразходвано за нейното производство, както смята Смит, и даже не от общите разходи за производството, както смята Мил, а в зависимост от субективните психологични възприятия на купувача за ценността на стоката. Тези възприятия се определят като строго индивидуални за всеки купувач и зависят от полезността, която носи дадената стока на купувача. Разбираемо е, всяка следваща стока от даден вид да се оценява от потребителя с все по-малка полезност. Така че, колкото по-голям запас от дадена стока притежава купувачът в момента на покупката на следващата единица, толкова по-малка полезност тя ще има за него. Приблизително в това се състои и “законът за пределната полезност”, който става фундаментален за маржиналния подход.

Пределната полезност изразява прираста на полезност за даден субект при потреблението на всяка допълнителна единица продукт. Изхожда се от разбирането, че в процеса на потреблението съществува степен на насищане и потребителският ефект след всяка следваща единица става все по-малък, т.е. полезността намалява. Част от маржиналистите, така наричаното “кардинално” направление, смятат, че пределната полезност може да се измери в определени единици. Други – “ординарното” направление, смятат, че не е необходимо пределната полезност да се определя в абсолютни величини, а всеки потребител е в състояние да степенува своите предпочитания и да ги подреди в някаква последователност по собствени критерии за тяхната полезност.

Представителите на маржиналната школа – К. Менгер, Е. Бем-Баверк, Дж. Б. Кларк, В. Парето и други, използват “закона за намаляващата пределна полезност” при анализа на широк кръг икономически проблеми, като в теоретичен план този принцип е достатъчно продуктивен. В практически план, обаче, те не предлагат нищо конкретно, защото привържениците на тази школа сами посочват, че той се отнася към “чистата теория”.

Във втората половина на 19-ти век идейната борба между класическата и маржиналната школа за влияние сред масите се сблъсква с редица неразрешими проблеми. Появява се необходимостта от друга гледна точка, която би могла да примири, обедини, синтезира позициите на класиците и маржиналистите. Така се ражда следващата концепция, която влиза в историята под названието “*неокласически синтез*” или “неокласика”. За основател на това направление се смята Алфред Маршал (1842 – 1924г), чийто основен труд е “Принципи на политическата икономия”. Той използва функционалния подход, според който икономическите явления се намират помежду си не в причинно-следствена, а във функционална зависимост. Например, цената, според Маршал е и причина, и следствие, но проблемът не е в това от какво се определя цената, а в това, как тя се изменя и какви функции изпълнява в икономиката. Затова задачата на икономическата наука, според него, е не да бъде наука за богатството и причините за неговото увеличаване, а да изучава реално действащия *механизъм на пазарното стопанство* и да разкрива принципите на неговото функциониране.

Кейнсианството (по името на забележителния английски икономист Джон Мейнард Кейнс – 1883 – 1946г) става направление в икономическата наука, основано на възгледи и позиции, съществено отличаващи се от всичко останало. През 1936г се появява неговият фундаментален труд “Обща теория на заетостта, процента и парите”. Това е период на абсолютен спад в производството, ръст на безработицата, масов банкрут на фирми и всеобщо недоволство. Несъответствието между търсенето и предлагането в мащабите на икономиката, като цяло, и безработицата, според неокласиците, могат да имат само временен характер и намесата в тези процеси не е необходима. Кейнс отхвърля тази теза, обосновавайки необходимостта и определяйки конкретни направления за регулиране на икономическите процеси от страна на държавата. Според него, икономиката, като цяло – макроикономиката, функционира не така, както всеки пазар поотделно - микроикономиката. Например, производството, а следователно и предлагането, на всяка отделно взета стока, по принцип, може да се увеличава произволно. Но производствените възможности на националното

стопанство, като цяло, са ограничени от количеството на трудовите ресурси в страната. Затова законите, на които се подчиняват микроикономиката и макроикономиката, не могат да съвпадат.

Кейнс отстоява тезата, че стихийното, неконтролируемо развитие дестабилизира икономическите процеси (под влиянието на пазарния механизъм), поради общата тенденция към намаляване мащабите на търсенето, което води след себе си до свръхпроизводство с последващо закриване на предприятия, съкращаване на работни места и увеличаване на безработицата. Това, от своя страна, още повече намалява търсенето и започва нов кръг от фалити. Пазарът с неговия механизъм не е в състояние да се справи с това положение и поради тази причина е необходима външна регулативна намеса. Такава може да осигури единствено държавата. Тя е в състояние да провежда целенасочена икономическа политика за поддържане на устойчиво платежоспособно търсене. В случаи на намаляване на потребителското търсене от страна на населението, това става чрез увеличаване на държавното търсене (държавните разходи).

Първоначално кейнсианската теория се възприема като разновидност на социалистическата теория. Но скоро става ясно, че между двата подхода разликата е огромна. Социалистическата идея изхожда от ликвидирането на пазарната система и нейната замяна с тотално държавно планиране и регулиране. Кейнсианците предлагат да се запази пазарната система, като се търсят методи за нейното коригиране чрез държавната икономическа политика.

След Втората световна война кейнсианството заема господстващи позиции в областта на икономическата теория. Обаче тоталното прилагане на кейнсианската доктрина е съпроводено и с редица негативни явления в икономиката. Честата и мащабна намеса на държавата за регулиране на икономическите процеси предполага увеличаването на разходите от бюджета, което, обаче, води до постоянен дефицит, увеличаване на държавния дълг и в крайна сметка до инфлация. В резултат на това през 50-те и 60-те години на 20-ти век много от постулатите на Кейнс се поставят под съмнение от привържениците на появилите се нови школи и течения. Сред тях се открояват представителите на така наричаната чикагска школа или школата на *монетаризма*.

Монетаристите изхождат от представите за решаващото влияние на паричната маса върху цените, инфлацията и хода на икономическите процеси. Затова те свеждат управлението на икономиката, преди всичко, до контрола от страна на държавата върху паричната маса и паричната емисия. Тази концепция приема сравнително завършен вид в трудовете на нобеловия лауреат за 1976г – американец Милтън Фридман. Той изхожда от съществуването на последователна, макар и не абсолютно точна връзка между темповете на ръста на количеството на парите и номиналния доход. Фридман утвърждава, че инфлацията “винаги и навсякъде е парично явление”, породено от изпреварващия ръст на парите в сравнение с обема на производството. Той смята, че държавата трябва, колкото е възможно, по-малко и внимателно да се намесва в пазарните отношения.

През 70-те години на миналия век се появява и така наречената *теория на рационалните очаквания*. Според нея потребителите вземат решения за текущото и перспективното потребление, изхождайки от прогнози за бъдещото ниво на цените на предметите за потребление.

В съвременните условия разпространение получава и така наричаният *институционализъм*. Главен идеолог на това направление става известният американски икономист Джон Кенет Голбрайт. Според него в съвременната икономика на преден план излизат не толкова процесите на производството и обръщението, колкото икономическата организация на фирмите и управлението. Голбрайт извежда като определящи социалните и организационните фактори. Той разглежда държавите, крупните корпорации и профсъюзите като социални институции, които имат решаващо влияние върху икономиката. В епохата на технико-технологичен прогрес определящата роля в управлението принадлежи на техноструктурите, т.е. на слоя мениджъри, които се ръководят от надкласови интереси.

Планиращата и пазарната структура са способни да съществуват едновременно в една смесена икономика. Тези идеи на Голбрайт се подкрепят и от икономисти като Уолт Ростоу и Ян Тинберген.

По-важни събития в икономическата история

6700г пр. н.е.	Първи известни монети (Иран)
3600г пр.н.е	Първата данъчна система (Месопотамия)
2100г пр.н.е.	Първата система за социално осигуряване (Египет)
2000г пр.н.е.	Монетите са въведени в масова употреба
2000г пр.н.е.-500г	Разцвет на международната търговия
301г пр.н.е.	За пръв път контрол върху заплатите и цените (Рим– Диоклетиан)
100г пр.н.е.	Първо акционерно дружество (Рим)
105г	Китайците изобретяват хартията, която замества пергамента
700 – 1400г	Развитие на феодални имения
1275г	Поява на митата в Англия
1400 – 1800г	Поява на частна собственост и наемни работници
1600 – 1800г	Меркантилизъм и държавен контрол върху икономическата дейност
1700-те години	Поява на книжни пари (Франция)
1750 – 1900г	Индустриална революция
1760 – 1800г	Движение за ограждане на общинските земи в Англия, утвърждаващо частната собственост и пазарната икономика
1776г	Излиза “Богатството на народите” на Адам Смит
1867г	Излиза “Капиталът” на Карл Маркс
1860 – 1960г	Развитие на общественото осигуряване и застраховката срещу безработица (Германия)
1935 – 1970г	Интегриране на социалистически институции в капитализма
1988 – до наши дни	Промени в социалистическите икономики – възприемане на пазара и на капиталистически институции